

Vilho Laakso

Kiveen kirjoitettu

RUOTSIN JA VENÄJÄN VÄLISET
HISTORIALLISET RAJAMERKIT
ARKEOLOGIAN VALOSSA

Ruotsin ja Venäjän väliset historialliset rajamerkit ovat itäiselle Suomelle leimallisia kiinteitä muinaisjäänöksiä, joissa esiintyy kirjoitusta ja joiden synty on usein dokumentoitu kirjallisiin lähteisiin. Rajamerkkejä koskevaa tutkimusta ovat julkaisseet ennen kaikkea historioitsijat. Arkeologian näkökulma on syytä tuoda tulevaisuudessa vahvemmin esille, koska sen tutkimusmenetelmien soveltaminen voi tuoda uutta tietoa esimerkiksi merkkien sijainnista, tekotavasta, aitoudesta ja iästä.

Ruotsin ja Venäjän (aluksi Novgorodin) valtakuntien väliset historialliset rajamerkit ovat itäiselle Suomelle leimallisia kiinteitä muinaisjäänöksiä, joissa esiintyy kirjoitusta ja samoja merkkejä (vuosilukuja, heraldisia symboleja) kuin kirjallisissa lähteissä. Niiden synty on myös usein dokumentoitu yksityiskohtaisesti asiakirjoihin.

Suojelusta vastaavan viranomaisen, Museoviraston, nykyisen tulkinnan mukaan ”ikivanhat kylien, pitäjien ja maakuntien rajamerkit sekä vanhojen valtakunnan rajojen pyykki ovat kiinteitä muinaisjäänöksiä, vaikka ne olisivat edelleen voimassa olevalla rajalinjalla”.¹ Muinaisjäänöstyyppi ei syystä tai toisesta ole juuri kiinnostanut arkeologeja; niitä koskevaa tutkimusta ovat vuosikymmenten varrella julkaisseet ennen kaikkea historioitsijat.² Aihe on kiinnostanut myös harrastajia.³

Tässä artikkelissa tarkastellaan Täyssinän rauhan ja sitä edeltäviä rajamerkkejä. Tavoitteen

ona on esitellä ja pohtia arkeologisen näkökulman mahdollisuuksia sekä selvittää arkeologian ja historiantutkimuksen lähestymistapojen eroja ja yhtäläisyyksiä esimerkkien valossa. Esiteltävä aineisto perustuu arkeologiseen inventointiin, jonka Turun yliopiston arkeologian oppiaine järjesti *Kiveen hakattu ja ikuinen* -nimisen hankkeen muodossa Kaakkois-Suomessa useassa lyhyessä jaksossa vuosina 2010–2013.⁴

Ruotsin ja Novgorodin välinen raja määritettiin ainakin periaatteellisesti jo vuonna 1323, mutta se merkittiin ensimmäisen kerran maastoon vasta myöhemmin, ilmeisesti aikaisintaan 1400-luvulla. Virallisestikin raja muuttui Karjalassa ensimmäisen määrittelynsä jälkeen nopeassa tahdissa: vuosina 1595, 1617, 1721 ja

1. Marianna Niukkanen, *Historiallisen ajan kiinteät muinaisjäänökset*. Museoviraston rakennushistorian osaston oppaita ja ohjeita 3. Museovirasto 2009, 117.

2. Aiheen kannalta keskeisiä monografian laajuisia historiantutkimuksia ovat: Jarl Gallén, *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns*. Skifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 427:1. Svenska Litteratursällskapet i Finland 1968; Kyösti Julku, *Suomen itärajan synty*. Studia Historica Septentrionalia 10. Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys 1987; Jarl Gallén & John Lind, *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns II*. Skifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 427:2. Svenska Litteratursällskapet i Finland 1991; Kansatieteellisistä tutkimuksista on mainittava: T. I. Itkonen, Om gamla gränsmärken mellan Sverige-Finland och Ryssland. *Finskt Museum* LVIII (1951), 25–46. Rajamerkkien dokumentointi on mainituissa tutkimuksissa sivuosassa, eikä tehtyjä dokumentointeja voida pitää selkeät tieteelliset kriteerit täyttävänä. Huomionarvoista on, että rajamerkkejä ei mainita Ella Kivikosken klassisessa Suomen muinaisjäänöstyyppijä summaavassa teoksessa (*Suomen kiinteät muinaisjäänökset*. Tietolipas 43. SKS 1966). Arkeologian osalta käytettävissä oleva aineisto koostuu ennen muuta yksittäisten kohteiden harvalukuisista tarkastuskertomuksista, joita säilytetään Museoviraston arkistossa.

3. Tässä käsiteltyä aluetta koskien ks. Jorma Julkunen, *Sulo Strömbergin matkassa itärajalla. Rajahakkauksia neljältä vuosisadalta*. Tripylon Oy 2011.

4. *Kiveen hakattu ja ikuinen* -hankkeen tutkimusraportin alkuperäiskappaletta säilytetään arkeologian oppiaineen arkistossa; siihen ei tässä erikseen viitata. Tutkimuksen rahoitti Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiö.

1743. Keskiajalla rajalinja siirtyi tosiasiallisesti vähitellen itään, vaikei sitä virallisesti muutettukaan. Myöhemminkin sen tarkasta kulusta riideltiin, eikä sen virallisesta sijainnista aina päästy yhteisymmärrykseen.⁵

Etenkin nuorempien rajojen kulku tunnetaan kohtuullisen tarkasti säilyneiden rajapaikkaluetteloiden ja aikalaiskarttojen perusteella. Sen sijaan rajan käytännön merkitsemisestä maastoon kertovat vain muutamat vanhastaan tunnetut rajamerkit. Yhtenäistä kuvaa rajan merkitsemistavoista, merkkien tarkasta sijainnista tai säilyneisyydestä ei ole olemassa. Esimerkiksi Museoviraston viralliseen muinaisjäännösrekisteriin oli keväällä 2013 merkittynä vain muutamia tunnettuja rajamerkkejä koko Karjalan ja Savon väliseltä rajaosuudelta.

Merkkejä tiedetään tehdyn sekä puihin, kiviin että kallioihin. Vaikka jälkimmäisistäkin vain osa on säilynyt, on merkkejä oletettavasti jäljellä monta kertaa tällä hetkellä tunnettuja enemmän.

Inventoinnin tavoitteet ja menetelmät

Kiveen hakattu ja ikuinen -hankkeen yleisluontoisena tavoitteena oli saada rajan merkitsemisestä uutta ja konkreettista tietoa inventoimalla ja dokumentoimalla rajamerkkejä maastossa tieteellisin, arkeologisissa maastotöissä käytetyin keinoin. Tärkeää oli myös selvittää arkeologisen tutkimusnäkökulman mahdollisuuksia ja mielekkyyttä tämänkaltaisessa aiheessa. Inventoinnin tutkimusalueeksi valittiin nykyisin Suomen alueella oleva Karjalan ja Savon välinen rajalinja, tarkemmin sen eteläosa, jossa on kulkenut useita mainituista rajalinjoista.

Tutkimushankkeen yksityiskohtaisina tavoitteina oli selvittää, minkälaisia merkintöjä erikäisiin rajamerkkeihin kuuluu, minkälaisiin maastonkohtiin niitä on tehty ja miten aikaisempia merkkejä tai muita rakenteita on merkitsemisessä hyödynnetty. Edelleen toivottiin tietoa siitä, milloin ja miten vanhimmat – keskiaikaiset – rajapistet mahdollisesti merkittiin maastoon.

Inventoinnin maastotöitä edelsivät kirjallisuus- ja arkistotutkimukset sekä vanhojen karttojen analyysi. Osuuteen käytettiin suhteellisen paljon aikaa, sillä tietoa rajamerkeistä on hajallaan monissa arkistoissa ja lukuisissa julkaisuissa. Myös rajoihin viittaaviin paikannimiin (esimerkiksi *kolmikanta-*, *raja-* ja *risti-*nimet) kiinnitettiin huomiota.

Maastotyöt aloitettiin nykyiseltä valtakunnanrajalta Rautjärven kunnan alueelta ja niissä edettiin luoteeseen nykyistä Savon ja Karjalan maakuntien välistä rajalinjaa pitkin. Rajamerkit paikallistettiin ja dokumentoitiin mahdollisimman kattavasti nykyisen Parikkalan kunnan pohjoispäähän asti. Tällä noin 80 kilometrin matkalla todettiin olevan kymmeniä säilyneitä erikäisiin rajoihin liittyviä merkintöjä liki kahdessakymmenessä kohteessa. Useat nyt dokumentoiduista merkinnöistä ovat ennen tuntemattomia – näistä vanhimmat jo ajalta ennen vuoden 1595 rauhantekoa. Pohjoisemmalla alueella kohteita tarkastettiin otoksen omaisesti.⁶

Merkkejä etsittiin arkistotutkimusten perusteella valituista maastonkohdista – rajalinjoja ei siis kävelty järjestelmällisesti läpi. Löytyneet rajamerkit dokumentoitiin paikan päällä kuten mitkä tahansa muutkin muinaisjäännökset tämän tyyppisessä tutkimuksessa: sanallisesti, mittauksin ja valokuvaamalla.

Todetuista kohteista dokumentoitiin niiden sijainti karttakoordinaatistossa ja asema suh-

5. Keskiikaisten rajojen (nykyisestä poikkeavasta) luonteesta ks. esim. Jukka Korpela, Keskiaikainen itäraja läpi itäisen Fennoskandian metsävyöhykkeen – mikä se on! *Historiallinen Aikakauskirja* 104 (2006), 454–469; Kimmo Katajala, Drawing borders or dividing lands? The peace treaty of 1323 between Sweden and Novgorod in a European context. *Scandinavian Journal of History* 37 (2012), 23–48.

6. Maastotöihin osallistui myös venäläinen arkeologi Stanislav Belsky Pietarin Kunstkamera-museosta. Tavoitteena on tehdä tulevaisuudessa vastaavaa tutkimusta myös Venäjän puolella, erityisesti Karjalan kannaksella, missä kulki samojen historiallisten rajalinjojen kaakkoisin osa.

teessa ympäristöönsä. Hakkaukset puhdistettiin harjaamalla sammalista ja karikkeesta, minkä jälkeen niistä mitattiin kuva-alan laajuus, merkien koko ja hakkausjäljen poikkileikkauksen muoto.⁷ Koska tämälätyypiset hakkaukset erotuvat tavallisissa valokuvissa hyvin huonosti, ne kuvattiin myös liiduttuina.

Dokumentointimenetelmä sisälsi näin myös tulkinnan siitä, mitkä kalliossa olevat urat ovat ihmisen tekemiä ja mitkä luonnollisia. Menetelmän suuri ongelma on subjektiivisuus: eri tutkijat voivat hahmottaa varsinkin himmeästi erotuvat merkit eri tavoilla.⁸ Tulkinta on kuitenkin järkevää tehdä nimenomaan paikan päällä eikä kirjoituspöydän ääressä, sillä hakkausten luotettava hahmottaminen vaikkapa tavallisista valokuvista on käytännössä mahdotonta. Menetelmien kehittyessä esimerkiksi laserkeilaus saattaa tulevaisuudessa osoittautua hyväksi tulkittamattoman dokumentoinnin välineeksi.

Havaintoja kirjallisista lähteistä

Vuoden 1595 rauhantekoon liittyvistä rajapainoista ja niihin tehdyistä merkeistä on tallella aikalaiskuvauksia kirjoitettuna ja osin myös karttoihin piirrettyinä kuvina. Rajan maastoon merkitseminen jaettiin kolmen toimikunnan (komission) kesken.⁹ Niistä ensimmäinen kävi rajan maastossa Suomenlahden Retusaarelta nykyisten Parikkalan, Savonlinnan ja Ruokolahden kuntarajojen yhtymäkohdassa sijaitsevalle Varpavuorelle (nykyisillä kartoilla Ristimäki). Sen kirjallinen kuvaus rajamerkeistä on täsmällisempi kuin kahden pohjoisempana toimineen komission ja aineisto sisältää muun muassa useita kaavamaisia karttoja rajan kulusta.¹⁰

Toisen komission tekemiä merkkejä ei lähteissä enää kuvata yksitellen, vaan mainitaan ruotsalaisen osapuolen tehneen kallioihin, kiviin ja puihin kruunuja ja ristejä – venäläisen osapuolen puolestaan ristejä ja tarkemmin määrittämättömiä ”merkkejä” sekä ”kaivaneen hautoja” (”lathet hugge ... kors och mercke och graffuär graffuidt”). Vain toimikunnan työn päätepieste-

nä olleen, nykyisen Nilsin ja Juankosken rajalla sijaitsevan, Pisamäen merkit kuvataan tarkemmin – ne mainitaan samanlaisiksi kuin lähtöpiesteellä Varpavuorella.¹¹ Kolmannen komission tekemien merkien yksityiskohdista ei ole tietoja, niistä mainitaan pöytäkirjoissa ainoastaan, että on ”kaivettu hautoja ja asetettu rajamerkkejä”.¹²

Eteläisimmän toimikunnan rajankäyntipöytäkirjassa kuvataan näennäisen yksityiskohtaisesti, mitä mahdollisia merkkejä rajapisteillä on ollut ennestään, ja minkälaisia uusia hakkauksia niihin on vuonna 1595 tehty. Tutkimusta hankaloihtaa se, että venäläisen osapuolen tekemistä merkeistä ei ole säilynyt täsmällistä tietoa.¹³

Esimerkiksi Varpavuorelta pöytäkirja mainitsee pelkästään koudut (”krook”) ja kolme kruu-

7. Joissakin tapauksissa merkkejä tiedetään puhdistetun teräsharjalla, mutta tämä ei ole hyväksyttävää, sillä merkien päälle kasvanutta jäkälää voidaan käyttää hakkausten iän arviointiin – esimerkiksi vahva jäkälöityminen osoittaa vähimmilläänkin, että kyse ei ole aivan tuoreista merkinnöistä.

8. Jonkinasteinen etu merkien tunnistamisessa on, että yleensä arkeologeilla on kokemusta muista kallioihin tehdyistä hakkauksista (esimerkiksi nuoret karsikko-tyypiset hakkaukset tai kuppikivet).

9. Merkitsemisprosessista ks. erityisesti Werner Tawaststjerna, *Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota. Sotavuodet 1590–1595 ja Täysinän rauha*. Historiallisia Tutkimuksia XI. Suomen Historiallinen Seura 1929, 433–492 ja Kimmo Katajala, Viipurin Karjala rajamaakuntana. Viipurin läänin historia 1534–1617. Teoksessa Yrjö Kaukiainen (toim.) *Suomenlahdelta Laatokalle*. Viipurin läänin historia III. Karjalan Kirjapaino Oy 2010, 190–193.

10. *Sverges traktater med främmande magter V:I*. Kungl. boktryckeriet 1903; Svenska Riksarkivet, Gränskartor: Sverige (Finland) – Ryssland 1595–1596, nr 1–7.

11. *Sverges traktater* 1903, 100.

12. *Sverges traktater* 1903, 102–110.

13. Kuten jo Tawaststjerna (1929, 446, nootti 1) on tulkinnut (”venäläisten hakkaamista rajamerkeistä Ruotsin toimitusmiesten kertomukset eivät anna tarkkoja tietoja”). Ruotsinkieliset versiot rajankäyntipöytäkirjoista ovat säilyneet kaikilta kolmelta komissiolta, venäjänkielinen tietyvästi vain pohjoisimmalta (siitä saksankielinen käännös: *Sverges traktater* 1903, 106–110). Viimeksi mainitun sisältö vastaa ruotsinkielistä pöytäkirjaa, joten oletettavasti muutkaan venäjänkieliset versiot eivät ole sisältäneet ruotsinkielisiä enempiä tietoja.

nua.¹⁴ Keskimmäisen toimikunnan asiakirjan mukaan sinne on kuitenkin myös venäläinen osapuoli hakannut merkkejä: ”ett korss medh eenn wnderskriff på een steenn”.¹⁵ Periaatteessa jälkimmäiset merkit on voinut tehdä vasta keskimmäinen komissio, mutta tämä vaikuttaa epätodennäköiseltä, koska ruotsalaisista merkeistä se mainitsee samat hakkaukset kuin ensimmäisenkin toimikunta.¹⁶ On luultavaa, että kahden pohjoisemman komission pöytäkirjoissa mainittuja ”hautoja” on tehty myös eteläisimmälle rajanosalle, vaikkei niitä asiakirjoissa mainitakaan.

Merkkien aikalaiskuvauksissa on jonkin verran muitakin epäselvyyksiä ja ristiriitoja. Torsavuorelta pöytäkirja mainitsee kaksi ristiä ja kruunun, mutta rajakarttaan on merkitty lisäksi vuosiluku. Karttaan piirretty, mutta pöytäkirjassa mainitsematon, vuosiluku on myös Varpavuorella.¹⁷ Pisalle mainitaan ensimmäisen toimikunnan tehneen kolmen kruunun lisäksi yhden ristin ja siihen liittyvän kirjoituksen (”et korss medh een wnderskriff”). Paikalla on kuitenkin huomattavasti enemmän merkkejä, muun muassa kaksi ortodoksista ristiä ja lisäksi kruunujen yhteydessä vuosiluku 1595.¹⁸ Osa Pisan päällekkäisyyksistä selittynee sillä, että sinne ovat kaksi pohjoisinta komissiota tehneet kumpikin omia hakkauksiaan.¹⁹

Kaikkiaan vuoden 1595 rauhan rajanvetoa koskeva kirjallinen aineisto on huomattavan seikkaperäinen – täsmällisimmän kuvauksen sen maastoon merkitsemisestä antaa eteläisimmän komission rajakartta. Aineistoon kuitenkin sisältyy ristiriitaisuuksia ja ilmeisiä puutteita.

Arkeologisen inventoinnin näkökulmasta voi myös todeta, että pelkän kirjallisen alkupe-
räisaineiston varassa rajamerkkien paikantaminen maastossa olisi haastavaa, sillä osa niissä mainituista paikannimistä on kadonnut, ja tunnetutkin rajankohdat ovat laaja-alaisia, esimerkiksi mäkialueita. Aiempi tutkimus sekä monien merkkien sijainti nykyisillä rajoilla helpottavat ratkaisevasti kohteiden tarkkaa paikallistamista.

Havaintoja maastossa

Esittelen tässä arkeologisissa maastotöissä kerätyneet vuoden 1595 rajamerkkejä koskevat havainnot esimerkkialueelta, joka ulottuu nykyisestä valtakunnanrajalta Varpavuorelle. Alue kattaa siis ensimmäisen rajakomission merkitsemän osuuden pohjoisosan: kirjallisissa lähteissä mainitut rajapisteet välillä Pitkäjärvi–Varpavuori. Samalla kyse on alueesta, jota koskevat aikalaistiedot ovat täsmällisempiä kuin pohjoisemmilta rajanosilta.

Rajapisteiden tiedot on rajankäyntiasiakirjojen perusteella kerätty taulukkoon 1. Alueelta on aiempia maastohavaintoja julkaissut perusteellisesti Kyösti Julku (1987); vertaan maastointo-
ventoinnin havaintoja tässä hänen rajamerkkikuvauksiinsa.

Kohteiden sijaintia koskevista havainnoista päällimmäisiä on, että ne eivät sijaitse toistensa kaltaisissa paikoissa. Vanhimmissa luetteloissa mainitut rajapisteet ovat tunnetusti valtaosaltaan vesistöjä, mutta tutkimusalueella keskeisiä rajapisteitä (Torsavuori, Haukkavuori ja Varpavuori) määritettiin jo 1400-luvulta alkaen vedenjakajan kallioille. Silti vielä vuonna 1595 valikoitui uusiksi rajapisteiksi myös vesistöjä (kohteiden maastosijainnista ks. taulukko 1).

14. Sverges traktater 1903, 97.

15. Sverges traktater 1903, 100.

16. Ellei sitten ajatella, että Varpavuorelle on hakattu samanlaiset merkit kahteen kertaan (kuten ilmeisesti Pisalle tehtiin) – paikalla on havaittu vain yhdet ruotsalaiset hakkaukset. Mäen venäläisten merkkien sijaintia tai säilyneisyyttä ei tunneta; niitä ei etsimisestä huolimatta löydetty arkeologisessa inventoinnissa.

17. Sverges traktater 1903, 97; Svenska Riksarkivet, Gränskartor: Sverige (Finland) – Ryssland 1595–1596, nr 4–5.

18. Pisan merkistä ks. esim. Itkonen 1951, 35. Ristiin liittyvän kirjoituksen säilyneisyys on jäänyt epäselväksi, koska vuoden 1595 rajaan liittyvien hakkausten jälkeen paikalle on tehty turistimielessä monenlaisia hyvinkin nuoria hakkauksia.

19. Julkun (1987, 349) esittämä tulkinta, joka vaikuttaa oikealta; kahteen kertaan tehtyä merkitsemistä ei kuitenkaan mainita rajankäyntiasiakirjoissa.

Inventoinnissa todetut säilyneet hakkaukset sijaitsevat melko vaakasuorilla, usein pienialaisilla, kalliopaljastumilla mäkien päällä, mutta eivät välttämättä korkeimmalla kohdalla. Tyypillistä on kohteilta aukeava hyvä näkyvyys ja usein komea maisema. Tämä voi olla käytännön sanelema seikka, sillä 1595 mainitaan avatun metsiin aukkoja, niin että rajamerkit näkyvät toisilleen.²⁰ Jos tämä pitää kirjaimellisesti paikkansa, mainittujen paikkojen välillä on täytynyt olla jonkinlaisia asiakirjoissa mainitsemattomia välimerkin- töjä, koska esimerkkialueen maasto on hyvin mäkiästä ja avoimet näkyvyudet jäävät usein lyhyiksi. Maastossa ilmenee nopeasti, että aukkoja on todellisuudessa voinut raivata vain joillekin lyhyille osuiksille.

Vuosien 2010–2013 maastotöissä todettiin useissa kohteissa merkkejä, joita ei aiemmin ole tieteellisesti kuvattu. Esimerkiksi Ruokolahden ja Rautjärven rajalla sijaitsevalle Haukkavuorelle on vuoden 1595 rajankäyntiasiakirjoissa mainittu tehdyn kaksi ristiä, joista Julku on paikan päällä havainnut vain toisen – pitäen sitäkin epävarmana.²¹ Heinäkuussa 2010 inventoinnissa Haukkavuoren vuoden 1722 hakkausten luota todettiin ja dokumentoitiin kaksi tasavartista ristiä, jotka ovat epäilemättä juuri kyseisissä asiakirjoissa mainitut. Ne myös vastaavat mittasuhteiltaan hyvin rajakarttoihin piirrettyjä ristejä. Lisäksi määritettiin luontaiseksi ilmiöksi yksi kalliolla oleva pitkänomainen syvennys, jonka Julku on tulkinnut rajan suuntaa esittäväksi hakkaukseksi.²²

Myös Varpavuorelta havaittiin ja dokumentoitiin enemmän Täyssinän rauhaan liittyviä hakkauksia kuin Julkun valokuvaamat kymmenkunta kirjainta, kruunu ja T:n muotoinen hakkaus.²³ Nyt paikalla todettiin jäännöksiä muutamasta muustakin kirjaimesta ja toisesta kruunusta sekä vuosiluku 1595, jonka kokonaisleveys on huomattavan suuri, 1,4 metriä (kuva 1). Lisäksi siirtolohkareesta, josta Julku valokuvasi T:n muotoisen merkin, löytyi L-kirjainta muistuttava hakkaus, jonka sivut ovat yhtä pitkiä. Molem-

missa merkinnän yhden sivun pituus on 11–16 cm (kuva 2). Nämä ovat epäilemättä ne koudut, jotka mainitaan rajankäyntipöytäkirjassa (”opå en hvass steen gamalt råmerke, en krook, der bredewid höggs sådent merke på nyt opå samma sten”) ja siihen liittyvässä kartassa (ks. lehden kansikuva).²⁴

Haukkavuorella ja Varpavuorella havaitut merkit ovat täsmälleen sellaisia, kuin rajanvetoasiakirjoissa paikalle mainitaan tehdyn. Jälkimmäisellä paikalla suuren osan nimikirjaimista ja kolmen kruunun vaakunasta on tuhonnut tuli, jota on pidetty suoraan merkien päällä – jo ennen Julkun käyntiä.²⁵

Useilta paikoilta löytyi tunnettujen hakkausten lisäksi lähistöllä sijaitsevia viisarikiviä, jotka osoittavat rajan kulkusuuntaa. Niitä ei mainita rajankäyntiin liittyvissä asiakirjoissa. Ne voivat olla saman ikäisiä kuin päämerkitkin, mutta osa voi olla nuorempia ja liittyä myöhäisiin ei-valtakunnallisiin rajoihin. Kuitenkin jo vuoden 1595 rajankäyntiä edeltävässä karttaluonnoksessa mainitaan Varpavuorella viisarikiviä: ”rååstenkedh med steenar som wijsar till Norost”.²⁶ Osassa tutkimusalueen viisarikivistä on myös hakkauksia, mikä voi viitata siihen, että ne liittyvät valtakunnanrajoihin – näissä tapauksissa oletettavasti useimmin vasta vuoden 1721 rajaan.

Laajahkoista etsinnöistä huolimatta osa esimerkkialueen vuoden 1595 hakkauksista on edelleen tietymättömissä: Torsavuoren kaksi ristiä ja kruunu, Harmaakallion kaksi ristiä sekä

20. Katajala 2010, 191.

21. Ks. Julku 1987, 317–318.

22. Ks. Julku 1897, 318–320, kuvan 85 etualalla oleva ura.

23. Julku 1987, 321–323, kuvat 86–88, joista kuva 87 on peilikuva; vrt. Julkunen 2011, kuvat sivuilla 66–67.

24. Ks. Sverges traktater 1903, 97. Jopa rajakarttaan piirretty kivi, johon koudut on merkitty, vastaa täysin muodoltaan paikan päällä olevaa lohkareta.

25. Vauriot mainitsee Julku 1987, 322, kuvateksti.

26. Svenska Riksarkivet, Gränskartor: Sverige (Finland) – Ryssland 1595–1596, nr 10; kartan on julkaissut Julku 1987, 325, kuva 91.

Kuva 1. Varpavuoren kallioon tehtyjä merkkejä liiduttuina inventoinnissa 28.9.2010. Kuvannut Ville Laakso.

Kuva 2. Varpavuorella olevaan kiveen hakatut T- ja L-kirjaimien muotoiset merkit liiduttuina inventoinnissa 28.9.2010. Kuvannut Ville Laakso.

Lammaslammen ja Varpavuoren välille kahteen kiveen tehdyt yksittäiset ristit. Ainakin osa näistä kohteista voi olla tuhoutuneita, kuten Kyösti Julku on arvellut.²⁷ Torsavuorea koskeva pöytäkirjamerkintä tosin mahdollistaa tulkinnan, jonka mukaan merkit olisivat tehty puuhun ("ther opå en crona och tw kors och nytt merke i en furu"), mutta rajakartan piirros viittaa melko selkeästi kallioon tehtyyn hakkaukseen.²⁸

Myös venäläisten merkkien paikallistaminen ja dokumentointi on tärkeä tulevaisuuden tehtävä. Yksi selitys niiden ainakin näennäiselle puuttumiselle saattaa olla havainto, jonka mukaan huomattavan monelta vuoden 1595 rajapaikalta mainitaan rajamerkkeinä kaksi ristiä: toinen niistä on ehkä katsottu ruotsalaisen, toinen venäläisen osapuolen merkiksi.

27. Julku 1987, 317.

28. Sverges traktater 1903, 97; Svenska Rikskartivet, Gränskartor: Sverige (Finland) – Ryssland 1595–1596, nr 5.

Inventoinnissa myös todettiin, että jopa osa maanmittauslaitoksen kartta-aineistoihin muinaisjäännösmerkeillä merkityistä kohteista on sellaisia, että niistä ei enää ollut mitään havaittavissa (esimerkiksi Rautjärven Laikonlammen luona). Joissain tapauksissa on epäselvää, ovatko merkit tuhoutuneet, vai ovatko ne alun perin olleet pelkkiä asiakirjoissa yksiselitteisesti määriteltyjä maastonkohtia vailla ihmisen tekemiä rakenteita.

Rajamerkit muinaisjäännösinä

Tutkimusalueen merkit ovat usein ajallisesti kerkossellisia. Keskeisinä pidettyihin paikkoihin on tehty merkintöjä viimeistään 1500-luvulta alkaen ja jopa 1900-luvulle asti, koska useat niistä ovat myöhempiä läänin- tai pitäjänrajoja. Tutkimusalueella tämä ilmenee konkreettisimmin Varpavuorella, jolla ovat aivan vierekkäin vuotta 1595 edeltävä koukku, kyseisen vuoden merkinnät, vuoden 1721 rauhanteon hakkaukset sekä useita myöhempiä ei-valtakunnallisten rajojen merkkejä.

Myös Haukkavuorella Täyssinän ja Uudenkaupungin merkit ovat aivan vierekkäin samalla kalliopinnalla. Näiden rauhojen rajalinja yhtyy myös Torsavuorella, mutta kuten todettu, sieltä ei ensin mainittuun liittyviä merkkejä ole löytynyt. Uudempia merkkejä tehtäessä paikan mahdolliset vanhat merkit on säilytetty: epäilemättä niitä on pidetty rajapaikan arvon ja aitouden vahvistajina.

Asiakirjoista ilmenee, että vanhimpiin kiveen hakattuihin merkkeihin kuuluivat ”koukut”, jollaisen mainitaan olleen jo ennen vuotta 1595 muun muassa Varpavuorella. Siellä kyseessä on jompikumpi edellä mainituista kivenlohkareeseen hakatuista merkistä. Ei ole yksiselitteistä, kumpi niistä on vanhempi (toinen mainitaan tahdyksi 1595), mutta todennäköisesti se on kiven päälle tehty T:n muotoinen merkki, sillä se on hakattu eri käsialalla – huomattavasti syvemmäksi (7–10 mm) – kuin mäen vuonna 1595 tehtyt merkit (joiden syvyys on 3–5 mm). Tulkin-

taan sopii myös se, että mäen vanhinta hakkausta nimitetään rajankäyntipöytäkirjassa koukuksi, mutta rajankäyntiä edeltävässä karttaluonnoksessa ristiksi – T-kirjaimen voinee hahmottaa kummaksi hyvänsä, mutta L-kirjaimen ymmärtäminen ristiksi on epätodennäköisempää.²⁹ Varpavuori mainitaan rajapaikkaluetteloissa ensimmäistä kertaa 1400-luvulla, joten vanhinkaan merkki tuskin on sitä iäkkäämpi.³⁰

Tyypillisiä vuonna 1595 käytettyjä merkkejä olivat sekä kirjallisten tietojen että inventoinnin perusteella tasavartiset ristikuviot, mutta myös kruunuja hakattiin suhteellisen runsaasti. Mielienkiintoista on, että inventoitujen kohteiden hakkauksissa ei juuri ole kahta samanlaista kokonaisuutta. Vielä Uudenkaupungin rauhan rajan merkeissä voi maastossa todeta varsin paljon variaatiota, vaikka sen maastoon merkitsemistä varten oli annettu ohje, jonka mukaan oli käytävä yhtenäisiä merkintöjä.

Merkkejä on hakattu monenlaisilla käsialoilla: hakkausten viivanpaksuus ja -leveys vaihtelevat, samoin viivan pohjan muoto. Esimerkiksi vuonna 1722 maastoon tehdyistä merkeistä käy selvästi ilmi, että venäläiset hakkaukset on yleensä tehty teräväpohjaisiksi ja syvemmiksi (suuruusluokkaa 8–14 mm) kuin pääasiassa pyöreäpohjaiset ruotsalaiset (4–9 mm). On selvää, että ainakin tutkimusalueella molempien valtiollisten osapuolten edustajat ovat itse hakanneet omat merkkinsä. Hakkausten yksityiskoh-

29. Tulkinani on ristiriidassa Julkun päätelmän kanssa – hänen arvionsa mukaan T:n muotoinen merkki hakattiin paikalle vuonna 1595 ”pääterajan merkiksi”, koska ensimmäisen komission työ päättyi sinne.

30. Viimeisin Täyssinän rauhan rajan virallista merkitsemistä edeltävä hakkaus Varpavuorella oli keskimmäisen komission ruotsalaisen osapuolen ilman venäläisten läsnäoloa syksyllä 1595 tekemä tarkemmin määrittelemätön merkintä (ks. Katajala 2010, 192). Siinä lienee kuitenkin kyseessä jokin ao. rajanvetoon liittyvistä tyypillisistä hakkauksista.

tia voidaan myös käyttää niiden aitouden selvittämiseen.³¹

Koska monet rajapaikat ovat yleisesti tunnettuja, ne ovat olleet käyntien ja mielenkiinnon kohteina. Muutamat ovat kuuluisia näköalapaikkoja ja jopa matkailukohteita opastauluineen. Tämä lienee vaikuttanut joidenkin kohteiden vaurioitumiseen. Esimerkiksi osan Varpavuoren viisarikivistä voidaan havaita kadonneen, kun verrataan Kyösti Julkun vuonna 1987 julkaisemia valokuvia 2010-luvun alun maastohavaintoihin.³²

Kuten mainittu, myös Varpavuoren kallioon hakatuista merkeistä osa on tuhoutunut, koska paikalla on pidetty tulta. Tulenpito on tuhonnut vain osan merkeistä, eikä hävitys siksi liene ollut tahallista. Sen sijaan on todennäköistä, että osa niistä hakkauksista, joita rajankäyntiasiakirjojen perusteella tiedetään eri paikkoihin tehdyn, mutta joita tutkijat eivät ole löytäneet, on hävitetty tahallisesti.³³

Varpavuoren viisarikivien tapaus osoittaa, että osa merkkeihin kohdistuneista vaurioista on tuoreita, esimerkiksi 1900-luvun jälkipuolelle ajoittuvia. Havainto korostaa kohteiden järjestelmällisen dokumentoinnin tärkeyttä. Toisaalta on mahdollista, että poikkeuksellisissa säilymisolosuhteissa – lähinnä soilla – olisi jäljellä jäännöksiä jopa puisista rajamerkeistä – ainakin erilaisten merkkien maan alle kenties tehdyistä tukirakenteista.

Arkeologin ja historiantutkijan rajat

Inventoinnissa kerätty aineisto osoittaa, että rajamerkeistä, joita voi jo niitä koskevien varsin yksityiskohtaisten kirjallisten lähteiden perusteella pitää hyvin tunnettuina tutkimuskohteina, on arkeologian keinoin saatavissa mielekästä uutta tietoa.

Arkeologiassa yleisesti käytetyin menetelmin hakkaukset voidaan esimerkiksi jakaa yksittäisiin elementteihin, jotka mitataan ja dokumentoidaan mahdollisimman yksityiskohtaisesti (muun muassa niiden muoto, koko ja käsiala).

Yksittäisiä elementtejä koskevaa tietoa voidaan käyttää vertailuaineistona, kun vastaavia merkkejä löydetään muualta. Näin voidaan arvioida esimerkiksi ennestään tuntemattomien hakausten luonnetta, aitoutta ja ikää. Aineisto on myös esimerkki siitä, kuinka arkeologiset havainnot voivat antaa tietoa kirjallisten aikalaislähteiden luotettavuudesta. Jo kirjallisten lähteiden ristiriitaisuudet – esimerkiksi edellä todetut erot rajakartoissa ja rajan sanallisessa kuvauksessa – osoittavat, että ne eivät ole kaikilta osin luotettavia; todellinen tilanne voidaan selvittää paikan päällä.

Historiantutkijoita on perinteisesti pohdittanut ennen muuta rajalinjan sijainti.³⁴ Sillä on mielenkiintoa myös arkeologeille, ja molempia tutkijaryhmiä kiinnostava seikka on myös rajan luonne. Arkeologisesta näkökulmasta tutkimuksen arvoinen olisi myös rajapisteiden asema kulttuurimaisemassa. Edelleen tärkeä seikka on vanhojen kohteiden sijainnin valinta: ovatko ne syntyneet kompromissina ja nopeassa aikataulussa tiettyä rajaa vedettäessä vai voivatko ne olla maastonkohtia, jotka ovat olleet merkityksellisiä jo aiemmin?³⁵

31. Ks. esim. Joakim Donner, *Bidrag till kändedomens Vörårunornas ålder: exempel på ristningsteknik använd i runinskrifter och hällristningar. Fennoscandia Archaeologica III* (1986), 73–80.

32. Esimerkiksi Julkun (1987, 321) kuvassa 86 erottuvia viisarikiviä ei ollut enää paikalla vuonna 2010. Voi olla, että vuoden 1595 rajankäyntiä edeltävässä karttaluonnossa mainittu ”rajakivien ketju” (ks. edellä) on poistettu jo varsinaisen rajankäynnin yhteydessä, koska sitä ei silloisissa asiakirjoissa mainita – ainakaan sitä ei enää nykyisin voi paikalla hahmottaa.

33. Tuhoutumisista ks. esim. Julku 1987, 317, 327, 341.

34. Erityisesti Jukka Korpela on pohtinut lukuisissa julkaisuissa rajan luonnetta ja sen merkitystä paikallisille asukkaille; ks. esim. *The World of Ladoga. Society, Trade, Transformation and State Building in the Eastern Fennoscandian Boreal Forest Zone c. 1000–1555*. Nordische Geschichte 7. LIT Verlag 2008, 265–270.

35. Sattumaa sentään lienee, että edellä mainitun Haukkavuoren juurelta tunnetaan esihistoriallinen kallio-maalaus.

Paitsi rajapaikkojen monimuotoisuus – puut, kalliot, siirtolohkareet, erityyppiset vesistöt – myös itse merkkien heterogeenisuus herättää huomiota (taulukko 1). Jo mainittujen ristien, koukkujen, kruunujen ja vuosilukujen lisäksi Täyssinän rajan yhteydessä mainitaan puuhun kaiverrettuna merkinä jopa ihmiskasvot.³⁶ Vainuttaa selvältä, että vielä 1500-luvun lopulla valtakuntien rajaa osoitettiin merkeillä, jotka olivat toisaalta perinnäisten keskiaikaisten tilan- ja kylänrajojen merkkien, toisaalta kruunun virkamiesten standardisoimispyrkimysten epäjohdonmukaisia yhdistelmiä.³⁷ Rajamerkkien – myös muiden kuin valtakuntien välisten – symboliikka olisi hedelmällinen jatkotutkimuksen aihe, johon arkeologialla on tunnettujen ja dokumentoitujen rajamerkkikohteiden muodossa oma osuutensa tarjottavana.

Edellä mainitut venäläisen komission kaivamat ”haudat” ovat nekin oma lukunsa. Termi tarkoittaa tässä yhteydessä tietenkin ”kuoppaa”. Ilmiöstä ei tiettävästi ole tutkittua tietoa Suomessa eikä Venäjällä – merkintätavan käytännön toteutumista voidaan tutkia vain arkeologisen kaivauksen avulla.³⁸

Tutkimuksen käytössä ei ole selkeää kokonaiskuvaa siitä, miten keskiajalla ja uuden ajan alussa merkittiin maastoon esimerkiksi pitäjien ja kylien rajoja. Valtakunnan rajojen merkkien tuntemuksen karttuessa havaintoja niistä voidaan peilata myös vähäisempien rajojen merkitsemisen tutkimukseen.

Rajamerkkeihin kiinnitetään nykyään yleisesti huomiota erilaisissa arkeologien tekemissä rajattujen alueiden muinaisjäännöskohteiden in-

ventoinneissa, jotka liittyvät usein kaavoitustyöhön. Yhtenäistä tutkimuksellista kuvaa kohteista ei tällä tavalla kuitenkaan saada muodostettua. Aiheen tutkimusta onkin syytä jatkaa järjestelmällisten teemainventointien muodossa – vanhimpien valtakunnallisten rajamerkkien tutkimus on syytä laajentaa mahdollisimman kattavaksi. Samalla tämäntyyppiset kohteet on otettava huomioon muunkinlaisissa arkeologisissa maastotöissä.

Tässä kuvatun inventoinnin kokemusten perusteella paras tapa saada uutta tietoa valtakunnallisista rajamerkeistä on arkeologinen maastoinventointi, joka ei perustu reaktiivisesti esimerkiksi satunnaisiin yleisöilmoituksiin, vaan aiheeseen liittyvien historiallisten tutkimusten ja alkuperäislähteiden analyysiin. Näin kerättyä uutta aineistoa voivat uskoakseni hyödyntää myös historian tutkijat: kyseessä on tutkimusaihe, jossa tieteenalojen välisestä vuoropuhelusta hyötyisivät aidosti kaikki osapuolet.

36. Sverges traktater 1903, 95–96. Lähteen sanamuodosta päätellen kasvot oli veistetty paikalle jo aiemmin; uusia merkkejä ei paikalle vuonna 1595 tehty, vaan vanha merkki hyväksyttiin sellaisenaan käyttöön.

37. Keskiajan ja uuden ajan alun rajamerkkien monimuotoisuutta kuvaa mm. tuomiokirjapöytäkirjojen perusteella K. R. Melander, Vanhimmat maanjaot. Teoksessa Kyösti Haataja et al. (toim.) *Suomen maanmittauksen historia I*. WSOY 1933, 73–82. Arkeologista kokonaiskuvaa aiheesta ei tutkimuksen vähäisyyden vuoksi ole toistaiseksi olemassa.

38. Itkonen (1951, 43–44) mainitsee, että myös Stolbovan rauhan rajan merkitsemisen yhteydessä molemmat sopijapuolet kaivoivat rajalle kuoppia, jotka täytettiin hiillillä.

Taulukko 1.

Tutkimusalueen vuoden 1595 rajapisteet ja niille tehdyt merkit rajankäyntiasiakirjojen mukaan. Kohteet luetaan maantieteellisessä järjestyksessä kaakosta luoteeseen. Paikannimet on normalisettu nykyisiä vastaaviksi.

<i>rajapiste</i>	<i>tyyppi</i>	<i>sijainti tunnetaan</i>	<i>aiemmat merkit</i>	<i>1595 tehdyt merkit</i>	<i>ensimmäinen maininta raja-luetteloissa</i> ³⁹
Pitkäjärvi	vesistö	kyllä			1595
Ylimmäisenjärvi	vesistö	kyllä			n. 1540
Ylimmäisenlähde	vesistö, puu	kyllä	kyllä		1595 ⁴⁰
Laikonlampi	vesistö	kyllä			1595
Torsavuori	kallio, puu	(kyllä) ⁴¹		kaksi ristiä, kruunu, merkki puussa ⁴²	1500-luvun alkupuoli
Haukkavuori	kallio	kyllä		kaksi ristiä	n. 1400 (?) ⁴³
Harmaakallio	kallio			kaksi ristiä ⁴⁴	1595
[nimeämätön]	puu		kyllä		1595
Lammaslampi	vesistö	kyllä			1595
[nimeämätön]	puu		kyllä	kyllä	1595
Kotajärvi	vesistö				1545 (?) ⁴⁵
[nimeämätön]	kaksi lohkarettä			risti kummassakin	1595
Varpavuori (Ristimäki)	lohkare, kallio	kyllä	koukku	koukku, kolme kruunua ⁴⁶	1400-luku

39. Luettelot ajoituksineen Gallénin (1968, bilagor B, C, E, G, I) perusteella.

40. Ellei sitten erään noin vuonna 1545 syntyneen luettelon (Gallén 1968, bilaga Ia) *Ylijmesten lectij* tarkoita tätä paikkaa.

41. Torsavuoren sijainti tunnetaan, mutta vuoden 1595 hakkauksia sieltä ei ole löydetty.

42. Rajakarttojen mukaan kalliossa on myös vuosiluku 1595.

43. Tunnistus on epävarma: paikannimi esiintyy lähteessä muodossa *Kaukawortij* (ks. myös Julku 1987, 219–221,

jonka mukaan luettelo on peräisin noin vuodelta 1415). Joka tapauksessa Haukkavuori ilmestyy luetteloihin 1400-luvun aikana (ks. Gallén 1968, bilaga C, *Hawkarywtha*).

44. Rajakarttojen mukaan vain yksi risti.

45. Tulkiten, että vuoden 1544 luettelon Kotalampi on sama kuin vuoden 1595 Kotajärvi (vrt. Julku 1987:269, 321).

46. Rajakarttojen mukaan lisäksi vuosiluku 1595 ja komission jäsenten nimikirjaimia; ne näkyvät myös paikan päällä. – *Nyt julkaistu Ville Laakson artikkeli on käynyt läpi tieteellisen vertaisarvioinnin.*